# HVORDAN UNITARISMEN KOM TIL NORGE

*Knut K.S.M. Heidelberg*
*2005*

Allerede Danmark-Norges konge Fredrik III (1609-1670) inviterte polske unitarer – eller socinianerne som disse ble kalt - til sitt hoff og førte der lange samtaler med dem[1], men disse samtalene førte tydeligvis ikke til at Fredrik eller ettertiden tok imot unitarer med åpne armer. Tvert imot stilte man seg skeptisk til denne gruppen som klart hadde en tro i konflikt med Confessio Augustanas første artikkel om én Gud, men «at der dog er tre personer af samme væsen og magt og lige evige, Fader, Søn og Helligånd». Socinianerne på sin side kunne henvise til sin katekisme, den rakowske katekisme fra 1609[2]. Riktignok ikke en katekisme som listet opp ufravikelige og dogmatiske læresetninger, men en katekisme som allikevel klargjorde de socinianske standpunkt. Og her het det om Gud og om Jesus:

> What are the things relating to the nature of God, the knowledge of which is necessary to salvation?
> They are the following: -first, That God is; secondly, That his is one only; thirdly, That he si eternal; and fourthly, That he is perfectly just, wise , and powerful.
> What is it to know that God is?
> It si to know, and be firmly convinced, that therer actually exists a Being who possesses supreme dominion over all things.
> What is it to know that God is ONE ONLY?
> This you may of yourself easily understand – tat there cannot be more beings than one who posess supreme dominion over all things
> /.../
> Unless we believe God to be but one, we shall be led to worship more Gods;...[3]

Den transilvanske unitarbiskop Frans David (ungarsk: Ferenc Dávid (1510-1579)) hadde allerede i 1568 formulert dette med utgangspunkt i det israelske shema: *Hør Israel! Herren er vår Gud, Herren er én* (5. Mos. 6,4). Og selv om Frans David, inklusive den tidlige og alle senere unitarbevegelser, ser ut til å være enige i holde et udogmatisk forhold til lære- og trossetninger, blir

1 Berg: Humanist 4/93, s. 3.
2 *(Her skal følge kort omtale av kateksimen)*
3 RK, seksjon 3, kapittel 1, side 26 og 29.

dette kanskje det nærmeste man kommer et felles credo for unitarismen på 1500- og 1600-tallet. David oppsummerte det med de ungarske ordene *Egy az Isten*. Ord som man fortsatt møter skrevet på sentrale steder i moderne unitarkirker i dagens Romania og Ungarn, gjerne over prekestolen. Ordene betyr: «Gud er én» og utgjør siste ledd i det israelske shema. Men nå er ikke dette alene så kontroversielt at «da Fredrikstad ble gjort til fristad for fremmede kirkesamfunn, for å lokke utenlandske håndverkere til byen, blir det tatt forbehold for «socinianere, photinianere og jøder.»[4] Men kontroversiell var unitarenes insistering på at Jesus godt kunne være Guds sønn – ja, han kunne sogar blitt unnfanget ved Den Hellige Ånd – og selv udødelighet og en slags preeksistens kunne unitarene på dette tidspunkt innrømme Jesus Kristus.

Men uansett hvordan og hvor langt man her gikk i teologiske innrømmelser, var det én ting man fra unitarisk side syntes å stå samlet om, nemlig «...that by nature he [Jesus] he was truly a man; a mortal man while he lived on earth, but now immortal.[5], og Frans David argumenterte i religionsdiskusjonene som ble arrangert av kong Sigismund i 1569: «The equality of Christ with God is only of a kind which God gave him, God remaining in his divine sovereigny above everyone else.»[6] Det er klart at hverken den rakowske kateksime eller grunnleggeren av den første unitarkirke, Frans David, støtter Confessio Augustanas lære om Gud som *ett vesen, men tre personer*.

Det første møte med unitarismen og vårt land, den gang Danmark-Norge, måtte derfor i utgangspunktet være konfliktfylt. Så forble da unitarismen for det meste ukjent her i landet, eller i den grad den ble gjenstand for diskusjon, ofte betraktet som en antitrinitarisk bevegelse ikke ulik arianismen, og således også kvalifisert til kjetterikatalogen i Confessio Augustanas første artikkel, der arianerne og en rekke andre retninger som forkaster treenighetslæren nevnes som kjetteri som fordømmes.

De fritenkerbevegelser som unitarene inspirerte til der de kom i kontakt med likesinnende i andre land, som Storbritannia og Amerika, ser ikke ut til å ha influert særlig på norske forhold før et

4 Berg: Humanist 4/93, s. 3-4.
5 RK, seksjon 4, kapittel 1, s. 51.
6 Parke, s. 21.

godt stykke ut på 1800-tallet. Og det selv om det fantes unitarkirker i Europa (i Transilvania siden 1569 og i England da Theofilius Lindsey (1723-1808) stiftet den første unitarmenighet i 1774, Essex Street Chappel, og unitarismen var kjent før dette gjennom av bøker forfattet av socinianske forfattere. Disse bøkene hadde på Lindseys tid sirkulerte omtrent hundre år.

Det var først og fremst i kjølvannet av utvandringen til Amerika at nordmenn fant der møtte unitarismen og senere førte denne til Norge. Et unntak her er allikevel komponistekteparet Nina og Edvard Grieg. Grieg-ekteparet blir kjent med organisert unitarisme i Birmingham i Storbritannia i 1888. Edvard Grieg som fra før av var prestehater[7], fant seg godt til rette med det kristendomssyn som unitarene her formidlet. Det var forresten i Birmingham unitaren og oppdageren av oksygenet Joseph Priestley (1733-1804) bodde da mobben stormet og ødela hans hjem og han selv kort etter emigrerte til Amerika.

Det kan være at Grieg-ekteparet her er blant de første nordmenn som importerer unitarismen som sitt private livssyn til Norge. Andre nordmenn som i denne perioden blir kjent med unitarismen i utlandet og returnerer til Norge (f.eks. Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson, Knut Hamsun) oppgir ikke at dette livvsynet også blir deres trosgrunnlag. De kan, som Bjørnstjerne Bjørnson, finne unitarismen interessant og inspirerende eller, som Knut Hamsun, ta fullstendig avstand fra den, men et unitarisk engasjement utover den private tro eller mistro er ikke mulig å spore. Heller ikke hos Nina og Edvard Grieg. Først senere – etter at unitarismen er organisert i Broderskabets Kirke her i Kristiania (Oslo) – får unitarismen for Nina Griegs vedkommende et større engasjement enn det rent private. Hun blir et aktivt medlem av den danske unitarkirke og trer støttende til med penger til

7 Berg, Humanist 4/93. Uttrykket «Prestehater» er del av overskriften til Bergs artikkel om Edvard Griegs livssyn og støttes av en rekke sitater som underbygger inntrykket, f.eks. «Og saa al denne Geistlighed, som kverker enhver god Spire hos os! Kun ett burde vi alle gjøre: melde os ut av Statskirken, denne Øgle som foruten sin fullstendige Impotens ikke eier annet enn en giftig Brod til at stikke med. Det er noget i mig som kunne bli Forbryder, hvis jeg ikke valgte at gaa av Veien for Krybet.» (Edvard Grieg i et brev til Bjørnstjerne Bjørnson 10/7 1897.) Dette sitatet er interessant , for i 1897 eksisterte i Norge Kristofer Jansons unitarkirke, Broderskabets Kirke, og Edvard kunne ha meldt seg inn i den, men ved gjennomgang av trossamfunnets kirkebok har jeg hverken funnet Edvards eller hans kones innmeldelse. Digitalarkivets database for folketellingen som ble foretatt her i landet i 1900, viser at både Edvard og Nina på dette tidspunkt er medlemmer av Den norske kirke, altså den kirke han tre år tidligere mente alle burde melde seg ut av. Edvard Grieg døde i 1907, og dessverre har jeg ikke hatt tilgang til databaser som kan bekrefte om han på dette tidspunktet også er medlem av Den norske kirke. Uansett var han ikke medlem av den norske unitarkirke. Nina Grieg ble etter mannens død aktiv i den danske unitarkirke som ble grunnlagt i København i 1900, og ble medlem der.

bygging av deres forsamlingshus i København[8], og trolig er det også hun som donerer Edvard Griegs hjemmeorgel til denne kirken.[9]

I denne sammenheng bør det også nevnes at norske unitarer i denne perioden – og også senere – har hatt en tendens til å finne spor etter en unitarisk inspirert tenkning allerede hos Henrik Wergeland (1808-1845). Kristofer Janson forteller ganske klart i sin selvbiografi, Hvad jeg har oplevet, at han på den unitariske salmebok han redigerte til bruk ved unitariske gudstjenester, satte som motto følgende vers av Henrik Wergeland:

Hils presten: frihet til at tænke
er menneskets krav,
mot himlen roper det fra jorden
igjennem Jesu grav -[10]

Denne store beundring for Henrik Wergeland viser seg også i at den norske unitarpresten og redaktør Hans Tambs Lyche, som også spiller en sentral rolle som importør av unitarismen fra Amerika og til Norge, lar et helt nummer av sitt tidsskrift, Kringsjaa, være viet Henrik Wergeland, og der vi blant bidragsyterne[11] finner bl.a. Per Sivle, Carl Nærup, Gerhard Gran og Kristofer Janson.

## Nordmenn blir unitarer og unitarprester i Amerika

8 I begynnelsen av 1900-tallet fantes det to unitarmenigheter i Danmark: én i København og én i Århus. Førstnevnte grunnlagt 14. februar 1900 under navnet Det Fri Kirkesamfund (fra 1992: Unitarisk Kirkesamfund) med den tidligere folkekirkepresten Uffe Birkedal som pastor fram til 1918 og deretter til 1965 Thorvald Kirkegaard (ikke i slekt med den kjente filosofen Søren Kirkegaard). Etter 1965 har unitarene i København drevet sin menighet uten pastor og denne unitarkirken er i dag Danmarks eneste. Kristofer Janson omtaler ikke unitarene i København i sin selvbiografi Hvad jeg har oplevet, men om Århus-menigheten skriver han: «En række av sommere tilbragte jeg i nærheten av Aarhus i Marseliesborg skog og benyttet leiligheten til at samle om min talerstol i Aarhus en unitarisk menighet der. Denne virksomhet blev saa fortsat av presten Anton Jensen og senere av hr. Høgstedt, som endnu er den lille menighets forstander.» side 269. Så vidt vites var Nina Grieg ikke involvert i Jansons Århus-menighet, like lite som hun var involvert i hans unitarkirke i Oslo. Det kan virke som om Jansons lille Århus-menighet har levd et islolert liv i det danske unitarmiljø. Den omtales da heller ikke i Uldall-Hansens danske fremstilling av unitarismens historie, bare unitarmenigheten i København.

9 Opplysningen om at Edvard Griegs hjemmeorgel nå befinner seg i forsamlingshuset til de danske unitarene i København, er gitt av privatperson tilhørende denne menigheten. Det har ikke vært mulig ved selvsyn å få bekreftet denne opplysningen.

10 Janson: Hvad jeg har oplevet, s. 206. Janson legger til at han også sendte noen eksemplarer av salmeboken «til Kristiania. Der solgtes – siger og skriver – ét eksemplar.»

11 Kringsjaa, bind VI, 1895. På side 17 finnes denne kommentaren fra tidsskriftets redaktør, Tambs Lyche: «Vi havde haabet at modtage til dette hefte ogsaa en artikel af Bjørnstjerne Bjørnson om Henrik Wergeland. Denne vil dog først komme senere i halvaaret, idet digteren skriver, at det arbeide, som han for tiden holder paa at afslutte, gjør det nødvendigt, at artiklens udarbeidelse udsættes til september.» Artikkelen forefinnes ikke i de to septemberutgavene.

I 1880-årene opplevde Amerika sin andre og største innvandringbølge siden masseinnvandringen tok til midt i 1860-årene. Etter at den amerikanske borgerkrig tok slutt i 1865 ble det igjen fart i industraliseringsprosessen som hadde preget USA før denne konflikttiden[12], og etter en midlertidig økonomisk nedgang i 1873 - the panic of 1873 – opplevde Amerika 1880 - 1893 en sterk økonomisk vekst som førte til stor etterspørsel etter arbeidskraft på alle områder i industriell produksjon, utvinning av naturlige ressurser og i byggevirksomhet. En tiltrekningsfaktor som åpnet for immigrasjon i stor skala, og nest etter Irland var det Norge som hadde den største utvandringsintensitet med et høydepunkt i 1882 på hele 28.804 norske menn og kvinner. Dette var flere mennesker enn det ble født i Norge på det tidspunkt.[13]

Det er i denne amerikanske innvandringsbølgen vi finner de personer som senere skal returnere og importere unitarismen til Norge og forvandle den fra en privat overbevisning hos enkeltpersoner til en offentlig religiøls bevegelse og alternativ til bestående kristendom. Særlig tre navn peker seg ut og skal nå kort omtales nærmere for å gi en bakgrunn og innfallsvinkel for den unitarisme disse lærte å kjenne og som de importerte til Norge:[14]

Kristofer Janson (1841-1917)
Hans Tambs Lyche (1859-1898)
Herman Haugerud (1864-1937)[15]

En fjerde nordmann kan også legges til listen, nemlig han som Kristofer Janson ordinerte til sin etterfølger i Nora unitarmenighet i USA, Amandus Halvdan Norman,[16] men Norman kom ikke til å

12 Lovoll, s. 35: «De fleste økonomer er enige om at industrialiseringsprosessen begynte før borgerkrigen, men fra 1865 til første verdenskrig var det en industriell utvikling som mangler sidestykke i verden.»

13 Lovoll, s. 35.

14 Etter som mest om Kristofer Jansons virke i Amerika er kjent og tilgjengelig via artikler og bøker – og svært lite er kjent om Hans Tambs Lyche og Hermand Haugerud – vil fremstillingen her bli skjevfordelt med stort vekt på Janson.

15 Dødsåret er oppgitt av Herman Haugeruds datter i Oslo, Sidsel Eugenie (nå gift Arvesen). Ifølge kirkeboken er Sidsel Eugenie også det siste barnet som ble døpt i Broderskabets Kirke (Unitarisk Samfund) i Oslo den 19. juni 1932, som faddere stilte fabrikkeier Ole Bergerud og hans kone Amanda.

16 Ifølge heftet 100th Anniversary of the Nora Free Christian Church ble Amandus Halvdan Norman født i Stange i Hedemark den 5. juni 1865. Sammen med sin far, Erik, emigrerte han til Clay County i Minnesota og fullførte her gymnasiet og jobbet en tid i Nord-Dakota. Han ble nær venn av Kristofer Janson og aspirerte til å bli unitarprest. 1886 bodde han ett år sammen med Jansons og fikk her en første opplæring i teologi, filosofi, litteratur og kunsthistorie og erfaring med å tale for forsamlinger. 1887-1892 studerte han ved det unitariske Meadville Theological School og 1893 - 1894 ved Harvard University, et universitet ledet av unitarer. 3. september 1893 ble Norman ordinert til unitarprest av Kristofer Janson og tjenestegjorde deretter i noen av de fem menigheter som

ha noen direkte innflytelse på unitarbevegelsen i Norge annet enn å være Jansons kontakt i Nora menighet etter 1893, da Janson forlot denne menigheten og reiste tilbake til Norge. Litt mer på sidelinjen finner vi her også Bjørnstjerne Bjørnson. Hans oppgjør med sin egen kristentro fører ham over i den samme liberale teologi som Janson tar opp, og han er Jansons nære venn og forbilde. Vinteren 1880-81 gjør Bjørnson furore i det norsk-amerikanske miljøet og hans angrep på det konservative presteskap som var representert ved Synoden i Amerika, forplantet seg som sjokkbøler og inspirerte til og med Marcus Thrane (1817-1890) som untvandret allerede i 1863, til å utgi sin satiriske bok Den gamle Wisconsin-bibelen, der han angriper kirkelederne i Synoden.

> I mellomtiden rammet nye sjokkbølger den norske Amerika, da Jansons venn og store forbilde, Bjørnstjerne Bjørnson, kom stormende inn i Midtvesten den fryktelige vinteren 1880-81. Han utbasunerte at han hadde brutt med sin barnetro, og hans intense angrep på «de gamle profeter» egget motstandere på ham. /.../ Bjørnsons korstog i Midtvesten synliggjorde mange av de splittelsene som fantes blant nordmenn. Det ble mulig for en liten radikal åndselite å gjøre seg bemerket.[17]

Og det var nettopp en slik splittelse som skulle føre til at Kristofer Janson i 1881 tok over som prest i menigheten som ble til Nora unitarkirke.

Det er derfor naturlig å konkludere med at unitarismen kom til Norge i amerikansk form, og som en følge av utvandrende nordmenns møte med denne i USA. Dette møtet førte til etableringer av norske unitarmenigheter (som f.eks. Nora som engasjerte Janson som prest) og også fritenkning inspirert av venner og bekjente som var utvandret. Det kan nevnes at Arne Garborgs bror, Samuel, var unitarprest i Amerika. Via den veien er det mulig å finne en kobling til flere av Arne Garborgs bøker om Jesus og kristendom.

---

Janson opprettet i Minnesota-området. Fra 1893 til sin død i 1931 var han prest ved den eneste av Jansons menigheter som fortsatt i dag eksisterer, den som nå heter Nora Unitarian-Universalist Church. Foruten å erhverve seg to doktorgrader (doctor of Divinity og doctor of Philosophy) la Norman stor flid i å fortsette den unitarforkynnelse som Janson sto for og å opprettholde de tidsskrifter som Janson startet. Særlig tidsskriftet «Mere Lys» hadde abonnenter også i Canada og Norge. I så måte har Norman latt sin stemme også høre her i landet, men allikevel uten synlig å influere på den utviklingen unitarismen her fikk.

17 Lovoll, side 124.